

MUMTOZ SHE'RIYATDA TASHBEH VA ISTIORALARNING LEKSIKOGRAFIK IZOHLANISH USLUBLARI (Bobur va Ogahiy ijodi asosida)

Kamalova Sevara Xamrobek qizi
Urganch Ranch texnologiya
universiteti magistranti

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada mumtoz o'zbek she'riyatida keng qo'llaniladigan tashbeh va istiora kabi badiiy san'at vositalarining poetik va leksikografik jihatlari o'rganiladi. Xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad Rizo Ogahiy ijodida bu badiiy vositalarning qanday poetik yuklama, estetik ta'sir va ma'naviy mazmun kasb etishi tahlil qilinadi. Tashbeh va istioraning nazariy asoslari bilan bir qatorda, ularning poetik misollardagi ifodalanishi, semantik qatlamlari va ramziy konnotatsiyasi izohlanadi. Leksikografik yondashuv orqali ushbu badiiy birliklarning zamonaviy o'quvchi uchun anglash imkoniyatlari kengaytiriladi. Tadqiqotda tematik, kontekstual va tahliliy izohlash uslublari asosida poetik lug'at tuzish zaruriyati asoslab beriladi. Bu esa mumtoz she'riyatning poetik tabiatini chuqurroq anglash hamda uning badiiy-estetik imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.*

***Kalit so'zlar:** mumtoz she'riyat, tashbeh, istiora, Bobur, Ogahiy, poetik obraz, badiiy san'at vositalari, leksikografik tahlil, semantik izoh, tematik lug'at, tasavvufiy ramzlar, poetik tafakkur.*

KIRISH

Mumtoz o'zbek she'riyati chuqur falsafiy mazmuni, nafis poetik ifoda vositalari hamda o'ziga xos badiiy-estetik yondashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu adabiy meros xalqimizning ma'naviy-ruhiy olamini, estetik didini va badiiy tafakkur darajasini o'zida aks ettirgan holda, o'z davri uchun ham, bugungi kun uchun ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Xususan, mumtoz she'riyatda tashbeh (o'xshatish) va istiora (ko'chma ma'no) eng ko'p uchraydigan badiiy san'at vositalari sifatida namoyon bo'ladi. Ular obraz yaratishda, poetik tafakkurni ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tashbeh va istiora mumtoz she'riyatning asosiy badiiy san'at vositalaridan biri hisoblanadi. Ularning har ikkalasi poetik matnda voqelikni estetik tarzda aks ettirish, so'zga obrazlilik va ta'sirchanlik bag'ishlashda muhim rol o'ynaydi.

Tashbeh – bu ikki narsa yoki hodisani muayyan o'xshashlik asosida taqqoslab ifodalash san'atidir. Ushbu badiiy usul orqali bir predmet boshqa bir predmetga o'xshatiladi va natijada tasviriy obraz yaratiladi. Tashbeh quyidagi to'rt asosiy unisurni o'z ichiga oladi:

- Musabbah – o'xshatiluvchi narsa (masalan, yor yuzi),
- Musabbah bih – o'xshatilayotgan narsa (quyosh),
- Adot – o'xshatish vositasi (masalan, kabī, sanga o'xshar, go'yo),
- Vajh ush-shabah – o'xshashlikning mohiyati yoki asosiy jihati (yoritqichlik, go'zallik, nur taratish).

Masalan, quyidagi misrada:

“Yuzung ayladi oftob andin hijol”,

Bu yerda yor yuzi quyoshga qiyoslanmoqda. Quyosh yorug‘lik manbai, hayotning ramzi bo‘lsa, yor yuzi ham shoir nazarida go‘zallik, hayotiylik va ilhom manbai sifatida tasvirlanadi. Bu yerda tashbeh orqali obraz kuchaytirilgan, estetik ta‘sir kuchi oshirilgan.

Istiora – bu tashbehga asoslangan, biroq uning ayrim unsurlari (odatda musabbah yoki musabbah bih) tushirib qoldirilgan holda hosil bo‘ladigan badiiy ifodadir. Unda ko‘pincha o‘xshatiluvchi (musabbah) to‘liq ifodalanmaydi, balki faqat ko‘chma ma‘nodagi obraz vositasida tasvir beriladi. Bu esa ifodaning poetik salmog‘ini oshirib, badiiy ta‘sirchanlikni kuchaytiradi, obrazni ramziy va estetik jihatdan yuksak darajada ifodalash imkonini yaratadi. Istioraning ikki asosiy turi mavjud:

Sarohatli istiora – bu turdagi istiorada faqat o‘xshatiladigan narsa (musabbah bih) bevosita aytiladi, o‘xshatiluvchi (musabbah) esa nazarda tutiladi. Masalan:

“U qarg‘aning bolasidek dod solardi”.

Bu misolda qarg‘a bolasining qichqirig‘i orqali bola obrazining holati tasvirlanmoqda. Bola bevosita tilga olinmagan bo‘lsa-da, u istioraning ichki mazmunida yashirin holda mavjud.

Sarohatsiz istiora – bunda o‘xshatiluvchi aniq aytiladi, biroq o‘xshatiladigan narsa bevosita emas, balki ramziy tarzda ifodalanadi. Masalan:

“Ko‘ngil ko‘zgusi zang bosdi”.

Bu yerda “ko‘ngil” tushunchasi bilan “ko‘zgu” obrazi o‘rtasida istioraviy bog‘lanish mavjud. Ko‘ngil – ruhiy holat timsoli sifatida, ko‘zgu esa uning ramziy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu badiiy usul tasvirni yanada teranlashtiradi va ma‘no qatlamini boyitadi.

Tashbeh va istiora har biri o‘ziga xos estetik vazifani bajaradi. Tashbeh tasvirni aniqroq va ko‘z oldida gavdalanadigan tarzda namoyon etsa, istiora esa ko‘proq ramziylikka, chuqur ma‘no va estetik zavqqa asoslanadi. Mumtoz she‘riyatda bu ikki san‘at vositasining uyg‘unligi shoirning badiiy mahoratini belgilovchi mezonlardan biri hisoblanadi. Xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad Rizo Ogahiy kabi yirik shoirlarning poetik merosida ushbu badiiy san‘at vositalarining nozik va murakkab shakllarda qo‘llanilganiga guvoh bo‘lish mumkin. Ularning she‘riyati istiora va tashbeh orqali boyitilgan obrazlar tizimini yaratgan. Bu esa mazmun va shakl uyg‘unligini ta‘minlash bilan birga, o‘quvchining estetik qabul qilish darajasini ham oshiradi. Shu boisdan, mazkur badiiy vositalarni chuqur o‘rganish, xususan, ularni leksikografik tahlil qilish orqali semantik imkoniyatlarini aniqlashtirish – mumtoz adabiyotning poetik tabiatini anglashda muhim ilmiy vazifa sifatida qaraladi.

Bobur va Ogahiy ijodida tashbeh va istiora. Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad Rizo Ogahiy ijodida tashbeh va istiora nafaqat poetik bezak sifatida, balki ichki kechinmalar, ruhiy iztirob va estetik qarashlarni ifodalovchi asosiy badiiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu shoirlar tashbeh va istiorani obraz yaratish vositasi sifatida mohirlik bilan qo‘llagan, ularning har birida bu

san'at vositalarining poetik funksiyasi o'ziga xos yo'sinda namoyon bo'lgan. Bobur ijodida tashbeh va istioralar, ayniqsa, tabiat tasvirlari, inson kechinmalari va go'zallik ifodalarida keng qo'llanadi. Uning poetik olami xalqona ruh, tabiat manzaralari va ruhiy holatlarning uyg'un tasviri bilan ajralib turadi. U obrazli ifodalarni nihoyatda nozik did bilan tanlab, ular orqali poetik g'oya va his-tuyg'ularni chuqur ifoda etadi.

Misollar:

– *“Ko'nglum anga mayil tutsa, naqshandadur jahon...”* – ushbu misrada “naqshanda” so'zi orqali istiora yuzaga keladi. Bu yerda jahon naqshi (ya'ni hayotning jozibali manzarasi) ko'ngil mayl qilgan ma'shuqaga qiyoslanmoqda, istioraviy ifoda vositasida insoniy tuyg'ular go'zallik timsoli orqali berilgan.

– *“Ko'zlaridin to'kilar har dam yod aro qonim kabi”* – bu misrada ko'z yoshlari “qon”ga o'xshatilgan. Kuchli tashbeh orqali iztirobning jismoniy va ruhiy chuqurligi ta'sirchan tarzda ifodalanadi.

– *“Lolabarg misoli larzonda ko'nglum”* – “lolabarg” (lola yaprog'i) timsoli ko'ngilning nozik, titroq va beqaror holatini ifodalaydi. Bu tashbeh shoirning ruhiy holatini tasvirlashda kuchli poetik effekt hosil qiladi.

– *“O'zgaralar yod etmasa Bobur g'am emas, Faqat yod etgay meni yod aro yor”* – “yod aro” istiorasi orqali yor xotirasi va u bilan bog'liq tuyg'ularning doimiy hamrohligi nazarda tutilgan. Bu istiora ichki sadoqat va ma'shuqa xotirasining beqiyos ahamiyatini anglatadi.

Ogahiy ijodida esa tashbeh va istiora ko'proq diniy-tasavvufiy ramzlar va xalqona obrazlar asosida quriladi. Shoir ruhiy tajriba, ma'naviy iztirob va tasavvufiy qarashlarni poetik tilda ifodalashda badiiy san'at vositalaridan samarali foydalanadi. Ayniqsa, ko'ngil, yor, hijron, visol, ishq kabi markaziy obrazlar istioraviy mazmun bilan boyitilgan.

Misollar:

– *“Ko'ngul devoridin o'z yoringa yo'l och...”* – bu misrada “ko'ngul devori” obrazli ifoda bo'lib, u ichki g'ov, ruhiy to'siq yoki ma'naviy maniylar sifatida talqin qilinadi. Istioraning bu shakli ruhiy o'zgarish zarurati g'oyasini estetik tarzda beradi.

– *“Zulmat ichra yo'ldur erur vasling najotimga”* – yor vasli zulmatdagi najot vositasiga qiyoslanadi. Bu istiora yor timsolida najot, nur, haqiqat ramzi sifatida anglatilgan diniy-tasavvufiy kontekstga ega.

– *“Muhabbat dardidin holim xarobdir, ey tabib”* – bu misrada “muhabbat dardi” tashbehi orqali ishq holati jismoniy og'riqqa qiyos qilinmoqda. Shoir ishq iztirobini tibbiy muolajani talab qiluvchi holat sifatida tasvirlaydi.

– *“Ko'z yoshim dengizidek, ko'nglumda g'am to'lqin”* – ko'z yoshi “dengiz”, g'am esa “to'lqin” obrazlari orqali kuchli tashbeh hosil qilingan. Bu badiiy ifoda ichki iztirobning keng qamrovli va to'lqinli holatini tasvirlaydi.

Bobur va Ogahiy ijodida tashbeh va istiora nafaqat obraz yaratish vositasi, balki poetik fikrning asosiy ifoda shakli, ruhiy holatlarning badiiy ifodasidir. Ular bu san'at vositalari orqali nafaqat shaxsiy kechinmalarini, balki o'z davrining

ijtimoiy-ma'naviy muhitini, estetik qarashlarini ham mujassamlashtirgan. Mazkur poetik vositalar, ayniqsa, shoirlarning o'ziga xos dunyoqarashi va estetik didi bilan uyg'un holda qo'llanilgan bo'lib, ularning she'riyatini o'ziga xos badiiy maktab darajasiga ko'taradi.

Leksikografik izohlash zarurati. Mumtoz adabiyotda, xususan Bobur va Ogahiy ijodida keng qo'llanilgan tarixiy, diniy, tasavvufiy hamda xalqona ramzlar zamonaviy o'quvchi uchun doimo tushunarli bo'lavermaydi. Ushbu ramz va obrazlarning semantik qatlamini to'liq anglash, ularning poetik vazifasi va madaniy-estetik konnotatsiyasini ochib berish maqsadida leksikografik yondashuv zarurdir. Shoirlar o'z davrining ruhiy-ma'naviy muhitini ifodalovchi badiiy birliklar orqali nafaqat shaxsiy kechinmalarni, balki keng madaniy kontekstni ham mujassamlashtirgan. Shu sababli, ushbu poetik birliklarning izohlanishi faqat lug'aviy ma'noda emas, balki kontekstual, konnotativ va madaniy jihatlarni ham qamrab olishi lozim.

Misollar:

Ko'ngul – lug'aviy jihatdan “qalb”, “ruh”, “ichki holat” ma'nolarini anglatadi. Biroq mumtoz she'riyatda bu so'z ko'pincha ma'shuqa sog'inchi, ilohiy ishq yoki ruhiy iztirob timsoli sifatida qo'llanadi.

O't – tashqi ifodada olov degan ma'noni bildiradi. Ammo poetik matnda u nafs, ishq, g'am, iztirob kabi tushunchalarning obrazli ramziga aylanadi. Mazkur holatlar shuni ko'rsatadiki, poetik leksikaning zamonaviy o'quvchi uchun aniq va to'liq anglanishi izohli tahlilni, ya'ni leksikografik yondashuvni talab qiladi.

Mumtoz she'riyatda ishlatilgan tashbeh va istioralarni izohlashda bir necha asosiy yondashuvlar mavjud. Ular she'riy birliklarning ma'no qatlamlarini aniqlashtirishda va ularni poetik kontekstda to'g'ri talqin qilishda muhim rol o'ynaydi.

Tematik yondashuvda poetik birliklar mavzuviy guruhlariga ajratilib izohlanadi. Masalan:

Bobur she'riyatida – tabiat obrazlari (oy, quyosh, lolabarg, bog', daryo) asosiy o'rinda bo'lib, ular orqali inson kechinmalari ifodalanadi.

Ogahiyda – tasavvufiy obrazlar (ko'ngil, yor, hijron, ishq, vasl) ustuvorlik kasb etadi. Bu obrazlar orqali ilohiy ma'rifat, ruhiy yetuklik, ma'naviy iztirob ifoda topadi.

Kontekstual yondashuv so'zning yoki obrazning ma'nosi asosan matndagi kontekstga qarab aniqlanadi. Bu yondashuvda har bir birlik umumiy lug'aviy ma'nosi bilan cheklanmasdan, ayni poetik ruh, ohang va mazmun bilan uyg'un tarzda talqin qilinadi. Masalan, “ko'z” – shunchaki a'zoni emas, balki “hissiyot oynasi” yoki “sevgining timsoli” sifatida anglanishi mumkin. Tahliliy (analitik) yondashuv sintaktik va semantik tahlil asosida quriladi. Tashbeh yoki istioraning tuzilishi, grammatik holati, ma'no aloqalari tahlil qilinadi. Bu esa obrazning shakli va mazmuniy xususiyatlarini chuqur o'rganish imkonini beradi. Mumtoz adabiyot poetikasini chuqur tadqiq qilish, o'quvchilar va tadqiqotchilar uchun ma'naviy-

estetik qatlamlarni ochib berish maqsadida tematik poetik lugʻatlar yaratish zarur. Bunday lugʻatlar quyidagi tamoyillar asosida tuzilishi lozim:

Tashbeh va istioralar boʻyicha guruhlash: “Ishq obrazlari”, “Tasavvufiy ramzlar”, “Tabiat obrazlari” kabi boʻlimlar bilan;

Har bir birlik uchun:

- Lugʻaviy izoh (asliy maʼno);
- Poetik izoh (sheʼriy kontekstdagi maʼno);
- Ramziy izoh (madaniy-tasavvufiy talqin);
- Adabiy misol (Bobur, Ogahiy, Navoiyning real baytlaridan misollar).

Bunday lugʻatlar poetik tahlilni ilmiy asosda olib borish, poetik obrazlarni chuqur anglash, shuningdek, oʻzbek mumtoz adabiyotining estetik mohiyatini zamonaviy avlodga yetkazishda samarali vosita boʻla oladi.

XULOSA

Mumtoz oʻzbek sheʼriyati mazmuniy teranligi, badiiy goʻzalligi va falsafiy tafakkuri bilan milliy adabiy tafakkur taraqqiyotida alohida oʻrin egallaydi. Ayniqsa, tashbeh va istiora kabi badiiy tasvir vositalari ushbu sheʼriyatning obrazlar tizimi, ramziy maʼnolari hamda poetik ifoda kuchini belgilovchi markaziy komponentlar sifatida namoyon boʻladi. Ushbu sanʼat vositalari nafaqat poetik matnga estetik goʻzallik bagʻishlaydi, balki shoir fikrining chuqur, taʼsirchan va ramziy tarzda ifodalanishiga xizmat qiladi. Bobur va Ogahiy ijodi misolida olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, har ikki shoir badiiy vositalardan chuqur poetik anglash, tasavvur va ijodiy uslub asosida foydalangan. Bobur asarlarida tabiat manzaralari, inson kechinmalari va qalbiy holatlar tashbeheviy va istioraviy obrazlar orqali nozik tasvirlangan boʻlsa, Ogahiyda diniy-tasavvufiy timsollar, ruhiy poklanish va maʼnaviy yuksalish istioraviy yondashuv orqali yuksak badiiy darajada ifodalangan. Bu jihatlarda mazkur shoirlar merosining oʻzbek poetikasidagi oʻrni va estetik ahamiyatini yaqqol namoyon etadi. Zamonaviy oʻquvchi uchun esa mazkur obrazlarning semantik qatlamlari doimo tushunarli boʻlavermaydi. Bu esa mumtoz sheʼriyatni toʻgʻri talqin etishda ayrim idrokiy toʻsiqlarga sabab boʻladi. Shu bois, tashbeh va istioralarning poetik kontekstdagi mohiyatini, ramziy maʼnolarini hamda madaniy asoslarini ochib beruvchi leksikografik izohlar tizimi yaratish dolzarb metodologik vazifalardan biridir. Bunday izohlash faqat lugʻaviy maʼnoni yoritish bilangina cheklanmay, balki obrazning poetik funksiyasi, tarixiy-falsafiy asoslari, tasavvufiy maʼnolari va estetik yuklamasini chuqur tahlil qilishni ham oʻz ichiga oladi. Bu esa filologiya, poetika, leksikografiya va semantika sohalarining oʻzaro integratsiyasiga asoslangan yondashuvni talab etadi.

Shu munosabat bilan, mumtoz sheʼriyatda qoʻllanilgan badiiy vositalarni:

- tematik poetik lugʻatlar asosida,
- sheʼriy kontekstda asoslangan izohlar yordamida,
- shoir ijodidagi ramziy tizimni hisobga olgan holda,
- zamonaviy tilshunoslikning semantik tahlil uslublari bilan chuqur oʻrganish zarur boʻladi.

Bunday yondashuvlar nafaqat adabiy merosni ilmiy-nazariy jihatdan chuqurroq talqin qilish imkonini beradi, balki bu merosni ta'lim jarayonida mazmunli, interaktiv shaklda o'rgatishga, yosh avlodda tarixiy-ma'naviy ongni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Kelajakda esa bu izohlar asosida raqamli lug'atlar, poetik izohli platformalar va madaniy-ma'naviy ma'lumotnomalarni yaratish imkoniyatlari yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida, mumtoz adabiyotning zamonaviy davr bilan uyg'un tarzda yashashini ta'minlovchi dolzarb ilmiy-amaliy yo'nalish hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2008.
3. Ogahiy, Muhammad Rizo. Ta'viz ul-oshiqin. – Toshkent: Fan, 1990.
4. G'aniyeva, N. O'zbek mumtoz she'riyati poetikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
5. Qosimov, B. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
6. Erkinov, A. Tashbeh va istioraning nazariy asoslari. – Samarqand, 2015.
7. Sharipova, D. Poetik til va badiiy obraz. – Toshkent: Fan, 2001.
8. Xamidov, A. O'zbek tilining poetik lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.